

PAPER DETAILS

TITLE: Adâlete Yönelik Kusurlar Karsisinde Imam Müslim'in Metodu

AUTHORS: Mustafa TAS

PAGES: 267-286

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1152682>

ADÂLETE YÖNELİK KUSURLAR KARŞISINDA İMAM MÜSLİM'İN METODU

Imam Müslim's Method Against The Faults Related to The Justice

Mustafa TAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri

Asst. Prof., Fırat University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences

Elazığ / Turkey

m_tas23@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-9730-3291

DOI: 10.34085/buifd.622498

Öz

Hadis râviler aracılığıyla nakledilmiş ve bu râvilerin güvenilirliğini tespit etme adâlet ve zabt temel koşul kabul edilmiştir. Bu bağlamda Müslim'in de (ö. 261/875) adâlet ve zabt unsurları açısından râvileri nasıl değerlendirdiğinin araştırılması elzemdir. Müslim İlel ve Rical ilminde otorite olarak görülmüş ve Cerh-Ta'dîl âlimlerinden kabul edilmiştir. Kur'an'dan sonra Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh*'i ile birlikte en sahih kaynak olarak kabul edilen İmam Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'i yanında *el-Akrân*, *el-İhve ve'l-ahavât*, *Ma'rifetü ruvâtî'l-ahbâr*, *et-Târîh* ve *el-İlel* gibi ricâl ve cerh-ta'dîlle ilgili kitapları bunun işareti olarak değerlendirilmiştir. Müslim'in râvileri tetkik ve tenkidi, günümüze kadar gelen *Sahîh'inin Mukaddime'si*, *et-Tabakât*, *Kitâbu'l-künâ ve'l-esmâ* ve *et-Temyîz* gibi diğer eserlerinde görülmektedir. Bunun yanında bu alanın kaynak eserlerinde de onun değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bu çalışmada râvinin adâletine yönelik kusurlar arasında görülen kizb, fık, bid'at ve cehâlet karşısında İmam Müslim'in metodu incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Müslim, Ricâl, Cerh-Ta'dîl, Adâlet, Metot

Abstract

The hadith was transferred through the transferors, and the justice and suppression were accepted as the main requirements. So it is important how Müslim evaluated the transferors in terms of the justice and suppression factors. Müslim (D. 261/875) was seen as an authority in the sciences of diseases and dignitaries, and he was accepted as one of the scholars in Sublation and Rectification. Imam Müslim's books related to the dignitaries, sublation and rectification such as *al-Akrân*, *al-İhva ve'l-ahavât*, *Ma'rifetü ruvâtî'l-ahbâr*, *at-Târîkh* and *el-İlel* with *al-Jâmi as-sahîh* that they are accepted as the correct sources were evaluated as its sign with Buhârî's (D. 256/870) *al-Jâmi as-sahîh* after The Koran. Müslim's transferors are seen in the other works such as *Sahîh al-Mukaddimah*, *et-Tabakât*, *Kitâb al-kunâ al asmâ* and *et-Temyîz* that their investigation and criticism have come to today. Furthermore, His evaluations were included in the source works of this field. In this study, Imam Müslim's method was tried to be reviewed against the lie, sin, emergent one and ignorance which are accepted among the faults related to the justice of transferor.

Keywords : Hadith, Müslim, Rijal, al-Jarh at-Ta'dîl, Justice, Method

GİRİŞ

Hadis Usûlü ilminde hadisleri nakleden râvilerin rivayetlerinin kabul edilebilmesi için taşımaları şart olan özelliklerden birisi ve en önemlisi adâlettir. Bir haberin doğru oluşu, öncelikle onu nakledenlerin doğruluğuna bağlıdır. Hadislerin sıhhati ise öncelikle râvilerinin adâlet sahibi olmalarıyla mümkündür.¹

¹ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: TDV. Yayınları, 2018), 9-10.

İsnadın sıhhati ve selameti ricâlin ahvali ile bilinebilir. Cerh ve Ta'dîl ilmi, sünnetin korunması ve sahihinin sakiminden bilinmesinin en etkin yoludur. Muhaddisler hadis tenkidinde iki esas dikkate alırlar:

1: Râvilerin incelenmesi

2: Eğer durum gerektirirse hadisin metninin aklî açıdan incelenmesi. Onların râviler hakkındaki araştırmaları iki önemli noktada yoğunlaşır:

a) Hadisi rivayet edenin şahsiyeti ve ahlâkî seviyesi. Bu hadisçilerin ıstılahında “adâlet” olarak isimlendirilir.

b) Râvinin naklettiği hadisler ve yaptığı nakilllerde ne derece titiz olduğu. Bu, hadisçilerin ıstılahında “zabt ve itkân” olarak isimlendirilir.²

İmam Müslim’in *Sahîh*’inin *Mukaddimesi* hadis ilmine dair bazı meselelerin ele alınması itibariyle ilk metinlerden biri kabul edilir. Bu metinde daha ziyade râvi ön plana çıkmaktadır. *Mukaddime*’de cerh-ta’dîl ile ilgili bazı değerlendirmelerin olduğu müşahede edilmiştir. Bu bağlamda Müslim’in ricâl tenkidi içerisinde adâlete yönelik değerlendirmelerinin herhangi bir çalışmaya konu edilmediği tespit edilmiştir. Bu maksatla bu çalışmada Müslim’in cerh-ta’dîl değerlendirmelerinin bir parçası olan adâlet ile ilgili kusurlara yönelik metodu araştırılmıştır.

Buhârî ile Müslim’in hicrî üçüncü asırda kısaca *el-Câmi’u’s-sahîh* diye adlandırılan eserleriyle hadis tarihine etkin bir şekilde ismini yazdırdıkları malumdur. Bu alandaki müelliflerin tenkit metotlarının araştırılıp ortaya konması önem arz etmektedir. Böylesi eserlerin müelliflerinin eserlerine almış oldukları ya da almadıkları râviler hakkındaki değerlendirmeler hiç kuşkusuz araştırmacılar için önemli bir belge niteliğinde olacaktır. Hangi kriterler çerçevesinde râviler *es-Sahîh* adlı eserde yer aldılar ya da bu eserin dışında kaldılar. Bu cevaplandırılması gereken bir sorudur. Çünkü bir münekkidi tanımadan ve onun tenkit tarzını bilmeden yaptığı eleştirileri doğru anlamak ve değerlendirmek mümkün değildir.

Bu çalışmada öncelikle Müslim’in söz konusu tenkitlerle ilgili değerlendirmelerine yer verilmiştir. Daha sonra söz konusu edilen hususlarda değerlendirilen râvilerin *el-Câmi’u’s-sahîh*’te rivayetinin bulunup bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu râviler tespit edilirken kaynak taraması yapılmıştır. Ancak şunu ifade etmemiz gerekir ki bazı tenkit noktalarında râvi çok fazla yer alırken bazılarında fazla bulunmamaktadır. Eğer ilgili hususta çok fazla râvi yer alıyorsa bir örneklem alınarak araştırma yapılmıştır. Bütün râvilere yer verilmemiştir. Şayet yer verilirse çalışmanın hacmi bir makaleyi aşacak nitelikte olacaktır. Yine ilgili yerlerde Buhârî ile de bir mukayese yapılmaya çalışılmıştır. Böylece gelenekte olan Buhârî ve Müslim arasında yapılan karşılaştırmalara bir katkı sunmak amaçlanmıştır.

1. Cerh-Ta’Dîl İlmi

Cerh-ta’dîl ilmi râvileri dinî ahlâkî karakterleri ile hafıza kapasiteleri/zihnî yetileri açısından inceleyen hadis ilimleri branşıdır. Rivayetlerin kazandıkları nitelik, onları nakledenlerin nitelikleri ile doğru orantılı olduğu için bu, klasik hadis ilminin olmazsa olmaz bölümüdür.³

² A’zamî, M. Mustafa, *Menhecû’n-nakd ‘inde’l-muhaddisîn neş’etuhu ve Târîhu*, (Riyad: Mektebetu’l-kevser, 1990/1410), 20.

³ Mehmet Emin Özafşar, *Hadis İlmine Giriş*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2009), 35-36. Ayrıca bk. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *el-Kifâye fi ilmi’r-rivâye*, thk. Zekerîyya Umeyrât, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2012/1433), 38;

Cerh ve Ta'dîl, hâfız ve mutkin bir âlimin hadis râvisinin rivayetini reddetmesine (cerh) veya aksine kendisinin adaletli olduğuna hükmetmesine (ta'dîl) denir. Dinî hükümlere delil olacak hadislerin sıhhati öncelikle râvilerin adâlet sahibi olmasına bağlıdır. Cerh ve ta'dîl, râvilerin tenkit sonucu cerh edilenleri ile adâletli olduklarına hükmedilenlerin belirlenmesidir.⁴

Cerh ve ta'dîl ilmi, hadisin iki ana kısmından biri olan ve aslında sağlam hadis metnine ulaşma amacının gerçekleşmesinde bir araç sayılan isnadın kontrol sistemidir. Bu sistem sayesinde hadis nakledenlerin dinî ve ilmî ehliyetleri, dolayısıyla rivayetlerinin sağlamlığı ortaya çıkar. Bu sebeple İbnü'l-Medîni (ö. 234/848-49), hadis ricâlini bilmeyi ilmin yarısı olarak kabul etmiştir.⁵

Dinin Kur'an ve Sünnet'ten meydana geldiğini, sünnetin arşiv belgeleri olan hadislerin ise râviler vasıtasıyla öğrenilebileceğini belirten İbn Ebî Hâtim, bu durumun râvileri hadis rivayetinde ehliyetleri açısından araştırmayı gerekli kıldığını ifade etmektedir. O, rivayetinde ehliyetleri açısından râvileri adâlet ve zabt sahibi, bazen yanılabilen sadûk, çoğu zaman yanılan sadûk ve yalan söyleyenler olmak üzere dört kısma ayırmaktadır.⁶

İmam Nevevî (ö. 676/1277) cerh-ta'dîl hakkında şunları söylemektedir: "Râvileri cerh etmek caizdir. Hatta onu gerektiren bir zorunluluğun olması halinde mükerrem şeriatı korumak için ittifakla vaciptir. Cerh kesinlikle haram kılınmış gybet türünden sayılmaz. Aksine o Allah'a, O'nun Resulüne ve bütün Müslümanlara nasihat türündendir. Faziletli ve hayırlı imamlar ile vera ve takva sahibi kimseler bu işi yapagelmışlerdir. Nitekim Müslim bu babda pek çok kimseden naklen bu hususu zikretmiş bulunmaktadır."⁷

1.1. Müslim'in Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri ve Metodu

Müslim İlel ve Ricâl ilminde otorite kabul edilmiş ve cerh-ta'dîl âlimleri arasında zikredilmiştir.⁸ Müslim'in bu sahada söz sahibi olduğu, ricâl münekkitlerine dair bilgi veren, onları bir liste halinde ele alan Zehebî (ö. 748/1348) ve Sehâvî (ö. 902/1497) tarafından zikredilmiştir. Bu iki müellif Müslim'e Buhârî'den sonraki tabaka içerisinde yer vermiştir.⁹ Müslim'in râvileri tetkik ve tenkidi, *Sahîh'inin Mukaddime'sinde* açıkça görülmektedir.¹⁰

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman el-Hanzali er-Râzî, *Takdimetü'l-ma'rife li kitâbi'l cerh ve't-ta'dîl*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1952/1371), ٢.

⁴ Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, (Ankara: TDV. Yayınları, 1996), 48-50.

⁵ Emin Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 1993), 7: 394.

⁶ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbü'l-cerh ve't-ta'dîl*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1953/1372), 1: 5-7; Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, (İstanbul: İFAV. Yayınları, 2013), 207-208.

⁷ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, el-Minhâc şerhu Sahîh'i Müslim b. Haccâc, (Mısır: el-Matba'atu'l-Mısriyye, 1929/1347), 1: 124.

⁸ Bk. Muhammed İzzuddîn Selâm, "Ricâlu'l-Buhârî", *Mecelletu's-sünneti'n-Nebeviye*, 83; S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, (Ankara: DİB. Yayınları, 1991), 396.

⁹ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'u resâil*, haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, (Haleb: Mektebü'l-matbû'ati'l-İslâmiyye, 1990/1410), 193; Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, "el-Mütekellimûn fi'r-ricâl", *Erbe'u resâil*, haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, (Haleb: Mektebü'l-matbû'ati'l-İslâmiyye, 1990/1410), 106.

¹⁰ M. Zübeyr Sıddıkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004), 123. bk. Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010/1430), *Mukaddime*, 19 vd.

Yukarıda ifade edildiği gibi cerh ve ta'dîl, isnadın kontrol sistemi olması itibariyle önem arz etmektedir.¹¹ Müslim *Mukaddime*'de "İsnadın dinden olduğunun ve rivayetin ancak sika kimselerden yapılacağı, ravilerin taşıdıkları özellikleriyle cerh edilmesinin caiz hatta vacip olduğunun bunun haram kılınmış gıybetten olmayıp aksine mükerrem şeriatı himaye kabilinden olduğunun beyanı" babına yer vermiştir. Müslim bu bab altında hemen şu meşhur iki rivayete yer vermiştir: "Muhammed b. Sîrîn'den nakledildiğine göre o şöyle demiştir: "Şüphesiz ki bu ilim dindir. Öyle ise dininizi kimlerden aldığınıza dikkat edin."¹² "Eskiden isnadı sormazlardı. Fitne ortaya çıkınca bize râvilerinizin adlarını söyleyin, demeye başladılar. Şimdi ehl-i sünnete dikkat ediliyor ve onların hadîsleri kabul ediliyor; ehl-i bid'ata bakılıyor; onların hadîsleri kabul edilmiyor." Bana Mervli Muhammed b. Abdillâh b. Kuhzaz rivayet etti. Dedi ki: Abdan b. Osman'ı şunu söylerken işittim. Abdullâh b. el-Mübârek'i, "İsnâd dindendir. Eğer isnâd olmasa idi muhakkak her isteyen istediğini söylerdi." derken işittim."¹³ Burada Müslim, isnadın hadis ilminde ne kadar önemli olduğunu ve ortaya çıkış süreci ile ilgili meşhur bazı rivayetlere yer vermiştir.

Nevevî "Allah bu ümmetin şerefini isnad ilmi ile daha da arttırmıştır. Çağların ve ebediyete kadar uzanan zamanların tekrar edip durmasına rağmen bu hususta hiçbir ümmet onunla ortak özelliğe sahip olmamıştır. Allah Teâlâ bu mükerrem, şerefli ve ak sünnetin muhafaza edilmesi için tenkitçi, ince eleyip sık dokuyan hafızlardan oluşan özel kimseler ortaya çıkarmıştır. Bunları bütün zaman ve mekânlarda da bu sünneti koruyucular haline getirmiş, onlar da bu sünnetin geliş yollarının sahih olanını olmayanından ayırt edip açıklamak hususunda bütün güçlerini ortaya koymuşlardır."¹⁴

Yine burada şu rivayetlere yer verilmiştir: "Süfyan es-Sevrî ile Şu'be'ye, Mâlik'e ve İbn Uyeyne'ye sordum: "Bir kimse hadîste mevsûk olmaz da, birisi onun hakkında bana sual sorarsa ne yapmalıyım?" dedim. Onun mevsuk olmadığını haber ver, dediler. Bize Ubeydullah b. Saîd tahdis etti. Dedi ki: Ben Nadr b. Şumeyl'i şunu söylerken işittim: İbn Avn kapının eşiği üzerinde ayakta dururken kendisine Şehr'in bir hadîsi soruldu. Bunun üzerine: Gerçekten Şehr ta'nedilmiş (tenkit edilmiş) bir râvîdir. Bu sözü bir kere daha tekrar etti. Müslim (İbn Avn'ın sözünü tefsir ederek) der ki: Halkın diline düşmüştür; hakkında tenkit edici söz edilmiştir demek istiyor."¹⁵

"Bana Muhammed b. Ebî Attâb rivâyet etti. Dedi ki: Bana Affân, Muhammed b. Yahya b. Saîd el-Kattân'dan o da babasından naklen rivâyet etti. Babası şöyle demiş: Salih kimselerin, hadîste olduğu kadar hiç bir şeyde yanlışlıklarını görmedik. İbn Ebi Attâb dedi ki: Bunun üzerine bizzat ben Muhammed b. Yahya b. Saîd el-Kattan'la görüşüm ve kendisine bunu

¹¹ Kelime olarak sened (سند) kökünden gelmektedir. İsnad kalıbındaki anlamı bir şeyi bir şeye yaslamak, dayandırmak, ait kılmaktır. Terim olarak, rivayet için kullanılan lafızlarla râvi veya râvileri anarak bir sözün Hz. Peygamber'e ait olduğunu zikrederek belirtmektir. İsnad, İslam Tarihinde ilk fırkaların zuhuruyla başlayan hadis uydurmacılığını önlemek amacıyla icad edilmiş Müslümanlara özgü bir ilim alma ve aktarma yoludur. Yani her râvi, rivayet ettiği hadisi kimden duymuş ise onu belirterek hadisi nakleder ve bu ta Hz. Peygamber'e kadar bu şekilde gider. Bk. Raşit Küçük, "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 2001), 23: 154; Ahmet Keleş, *Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri*, (Ankara: Fecr yayınları, 2017), 73, 76.

¹² Müslim, *Mukaddime*, 19.

¹³ Müslim, *Mukaddime*, 19.

¹⁴ Nevevî, *el-Minhâc*, 1: 2. (Mukaddime)

¹⁵ Müslim, *Mukaddime*, 20.

sordum. Babasından naklen şunları söyledi: “Hayır ehlini, hadîsde olduğu kadar hiç bir şeyde yanılmış görmezsin” demiş. Müslim dedi ki: Yanlış söylemek istemedikleri hâlde ağızlarından yanlış çıkar, demek istiyor.”¹⁶

Görüldüğü gibi burada bazı râviler hakkında yapılmış olan tenkitlere yer verilmiştir. Bu tenkitler hicrî ikinci asrın meşhûr münekkittleri olan Şu’be b. Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İmâm Mâlik (ö. 179/795), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Vek’î b. Cerrâh (197/812), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ve Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) gibi sistematik dönemin önde gelen âlimlerine dayanmaktadır.¹⁷

Hicrî birinci asrın sonlarından itibaren isnadın yaygınlaşıp hadisın ayrılmaz bir parçası haline gelmeye başlamasıyla, senedde yer alan râvilerin ehliyetleri açısından araştırılmasının zorunlu hale geldiği ifade edilmiştir. Râvinin güvenilir ya da diğer bir deyişle rivayetinin makbul olması için râvide adâlet ve zabt denilen iki temel vasıf aranır. Hadis ve fıkıh imâmıların cumhuru, râvinin rivayetinin delil olması için adâlet ve naklettiği rivayette zabt ehli olması hususunda icma etmişlerdir.¹⁸

2. ADÂLET

Adâlet kelime olarak Arapça “adale” (عدل) kökünün mastarı olup, “davranış ve hükümde doğru olmak, doğruluk, dürüstlük, hak ve hukuka uygunluk, hak ve hukukun gerçekleşmesi”¹⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Adâlet, râviyi takvaya yönelten, insanlık değerlerine yakışmayan hata ve davranışlardan uzak tutan bir niteliktir. Takva ile kastedilen şirk, fiske ve bid’at gibi kötü amellerden sakınmaktır.²⁰ Başka bir tanıma göre adâlet genel olarak, râvilerin rivayetlerinin kabul edilmesini gerektirecek, onlara sika (güvenilir) vasfını kazandıracak özelliklerdir.²¹

Âdil kimse dininden ve İslam toplumundaki düzgün yaşantısından râzı olunan kimsedir. Bir kimsenin âdil olduğuna dair verilen hüküm, o kişinin zâhiri fiillerine dair sahip olunan bilgi üzerine kurulur. Râvilerin adâleti onları gerek dinî hayatlarının, gerekse dünya işlerindeki tutumlarının inceden inceye takip edilip araştırılmasıyla bilinir. Burada dikkate alınan husus, zann-ı galibdir.²² Müslim Hucurât 6, Bakara 282 ve Talak 2.²³ ayetlerinin fasığın haberinin

¹⁶ Müslim, *Mukaddime*, 21.

¹⁷ Tebeu’t-tâbiîn dönemi cerh-ta’dîl ilminin genel özellikleri hakkında detaylı bilgi için bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, (İstanbul: İFAV. Yayınları, 2016), 115-487.

¹⁸ bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 76-77; İbnü’s-Salâh Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetu İbnü’s-Salâh*, thk. Nûreddîn İtr, (Dimeşk: Dâru’l-fikr, 2012/1433), 104-105; Nevevî, *et-Takrîb ve’t-teysîr li ma’rifeti süneni’l-Beşîri’n-nezîr*, thk. Muhammed Osman, (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1405/1985), 48.

¹⁹ Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir er-Râzî, *Muhtârû’s-sihâh*, (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 2014/1435), 372; İbn Manzûr, Ebû’l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî, *Lisânu’l-Arab*, (Beyrut: Dâru-sadr, ts.), 11: 430-432; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu’cemu’l-vasîl*, (İstanbul: el-Mektebetu’l-İslâmiyye, ts.), 588.

²⁰ İbn Hacer, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Nüzhetu’n-nazar fi tavdîhi nuhbeti’l-fiker fi mustalahi ehli’l-eser*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, (Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-vataniyye, 2001/1422), 69; Adâletin diğer tanımları için bk. Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidî: Cerh ve Ta’dîl İlmi*, (İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 1997), 84; Muhtâr Nusayra-Hekîme Hüfeyzî, “el-Vahdetü’l-mevdu’iyye li-esbâbi’l-fiske ve eseruhâ ‘ale’l-adâle”, *Câmi’atü’l-Emîr Abdülkâdir*, 130-133.

²¹ Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, (Bursa: Sır Yayıncılık, 2005), 35.

²² Azâmî, *Menhec*, 29; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 10.

²³ Hucurât, 49/6. “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّا جَاءَكُمْ فَبِئْسَ مَا كُنْتُمْ تَفْعَلُونَ أَلَا تَأْتُونَ قَوْمًا بَغَاةً فَتُضَيِّحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ.” Ey iman edenler! Size bir fasık

muteber olmayıp makbul olmadığı ve adâletli olmayan kimsenin şahitliğinin reddedileceğinin delili olduğunu ifade etmiştir.²⁴ Nevevî hadis rivayeti ile şahitlik arasındaki farkları göstermesi bağlamında Müslim'in pek büyük değere sahip ve oldukça fakih olduğunun delillerinden birisi olarak zikretmektedir.²⁵

2.1. Adâlete Yönelik Kusurlar

Yalancılık, yalancılıkla itham edilme, fısk, bid'at ve cehâlet râvinin adâletini ortadan kaldıran kusurlardır.²⁶

2.1.1. Yalan Söyleme ve Yalan Söyleme ile İthâm Edilme (Kizbu'r-râvi ve İttihâmu'r-râvi bi'l-kizb)

Yalan sözlükte "Bilerek yahut bilmeyerek bir şey veya olay hakkında olduğundan farklı haber vermek"²⁷ anlamına gelir. Kizbu'r-râvi, râvinin hadis rivayetinde yalancılığıdır. Yani Hz. Peygamberin söylemediğini söylemiş, yapmadığını yapmış gibi rivayet etmesidir. Böyle bir kusurun tesbit edilmiş olması halinde râviye asla itibar edilmez.²⁸ Yalancılık hadis ilminde bir söz, fiil, takrir veya sıfatın kasten uydurulup Hz. Peygamber'e isnad edilmesi, râvinin bir hocadan duymadığı hadisi duyduğunu söylemesi, hadisin isnadını değiştirmesi, hocasına ait olmayan bazı rivayetleri ona nispet etmesi ve hocasının rivayetlerine başka rivayetler sokuşturması gibi farklı şekillerde tezahür edebilir.²⁹

Râvinin hadis rivayetinde değil de gündelik hayatında insanlar arasında yalan söylemesi hadis rivayetinde de yalan söyleyebileceği hususunda kendisini zan altında bırakır. Bu nedenle toplumsal hayatta yalan söyleyen kimseler ikinci ağır cerh sebebi olan yalancılık ithamı (ittihâmu'r-râvi bi'l-kizb) ile tenkit edilir. Bu tür râvilerin rivayetleri metrûk ya da matrûh şeklinde isimlendirilir.³⁰ Ebû Avâne (ö. 175/791) ve Abdullah b. Mübârek gibi muhaddisler yalancılık ile itham edilen râviden hadis alma ve nakletmenin caiz olmadığını ifade etmişlerdir.³¹

bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın; Bakara 2/282: وَأَشْهَدُوا شَهِيدَيْنِ

من رَجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ "Razı olduğunuz şahitler getirin"; Talak 2:

وَأَشْهَدُوا ذَوِي عَدْلٍ مِّنْكُمْ "Sizden adâletli iki kimseyi şahit tutun"

²⁴ Müslim, *Mukaddime*, 16.

²⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 1: 61.

²⁶ Yücel, *Hadis Usûlü*, 104.

²⁷ Râzî, *Muhtâr*, 491; İbn Manzûr, *Lisân*, 1: 704-705; Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî, (Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî, 1965/1385), 4: 104-105; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, 780. Ayrıca bk. Nevevî, *el-Minhâc*, 1: 69; a.mlf., *el-Ezkâr ev hilyetu'l-ebrâr ve şî'aru'l-ahbâr*, thk. Abdulkadir el-Arnâvut, (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2013/1434), 533-534.

²⁸ Râmhürmüzî Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-va'i*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, (Kahire: Dâru'l-fikr, 1984/1404), 319; İ. Lütü Çakan, *Hadis Usulü*, (İstanbul: İFAV. Yayınları, 2009), 82; Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, (Ankara: TDV. Yayınları, 2011), 84-85; Emin Âşıkutlu, "Kizb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV. Yayınları, 2002), 26: 127.

²⁹ Âşıkutlu, "Kizb", 26: 126-127.

³⁰ İbn Hacer, *Nüzhe*, 112; Ahmed Naîm, *Tecrîd Mukaddimesi*, 294-295.

³¹ İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Nûreddîn İtr, (Dâru'l-melâh, ts.), 1: 87-88.

Resulüllah’a yalan uydurmanın pek ağır bir iftira olduğu bab başlığı altında Müslim’in *Mukaddime*’sinde aşağıdaki rivayet yer almaktadır: “Rib’î b. Hırâş, Ali’yi hutbe okurken işitmiş. Alî şöyle demiş: Resulüllah “Benîm üzerimden yalan uydurmayın. Çünkü her kim benim üzerimden yalan uydurursa Cehenneme girer.” buyurdular. Müslim bu konu ile ilgili rivayetlerden sonra Hz. Peygamber’den şu rivayete yer vermektedir: “Her işittiğini söylemek, bir insana yalan namına kâfidir.”³² Bu rivayetler insanın duyduğu her şeyi anlatmasını yasaklamayı ihtiva etmektedir. Çünkü insan doğruyu da yalanı da duyar. Her duyduğunu anlatacak olursa olmayan şeyleri haber verdiği için yalan söylemiş olur.³³

Yine *Mukaddime*’de yalan söylemeyle ilgili şu rivayetler yer almaktadır: “Bize Kuteybe b. Saîd rivayet etti. (Dedi ki): Cerîr, Muğire’den o da Şa’bî’den naklen rivayet etti. Şa’bî: Bana Hâris el-A’ver el-Hemdânî rivayet etti. Ama o bir yalancı idi demiş.”³⁴ “Şa’biyi: “Bana Hâris el-A’ver rivayet etti” derken işittim. Hâlbuki kendisi onun yalancılardan biri olduğuna şehâdet eylerdi.”³⁵ “Bana Fadl b. Sehl rivâyet etti. Dedi ki: Mualla er-Râzi’ye, Abbâd’ın kendisinden hadîs rivâyet ettiği Muhammed b. Saîd’i sordum. O da bana Îsâ b. Yunus’tan naklen haber verdi, Îsâ şöyle demiş: Süfyan’ın onun yanında bulunduğu bir sırada ben de onun kapısında idim. Süfyan çıktığı zaman ona Muhammed’i sordum. Bana onun yalancı olduğunu haber verdi.”³⁶

Bu veriler ışığında Müslim’in *Sahih*’in *Mukaddime*’sinde yalan söylemekle tenkit edilen bazı râvilerle yer verdiği söylenebilir. Bu tenkitlerin devrin önemli münekkitlelerinden nakille yapıldığı müşahade edilmektedir. Diğer taraftan kaynaklarda yalan söylemekle tenkit edilen bazı râvilerin Müslim’in *el-Câmi’u’s-sahih*’inde yer alıp almadığı bazı örnekler üzerinden tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece Müslim’in bu şekilde tenkit edilen râvilerle karşı tavrı hakkında bir kanıt elde edilmiş olacaktır.

Şu’be tarafından Hz. Peygamber adına hadis uydurmakla itham edilen ve Buhârî’nin “تركوه” ve “متروك الحديث” lafızlarıyla tenkit ettiği Ca’fer b. Zübeyr’den³⁷ Müslim’de rivayet etmemiştir.³⁸

Şu’be, Hasan b. Umâre’nin (ö. 153/770) yalan söylediğini nakletmiştir.³⁹ Diğer münekkitlelerden Yahya b. Maîn de onun yalancı biri olduğunu ifade etmiştir. Ahmed b. Hanbel,

³² Müslim, *Mukaddime*, 2.

³³ Nevevî, *el-Minhâc*, 1: 75.

³⁴ Müslim, *Mukaddime*, 22.

³⁵ Müslim, *Mukaddime*, 22. Adı Hâris b. Abdullah’dır. Künyesi Ebu’z-Zuheyr olup Kûfelidir. Zayıf olduğu ittifakla kabul edilmiştir. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, 1: 98.

³⁶ Müslim, *Mukaddime*, 21.

³⁷ Yahya b. Maîn ise onun zayıf olduğunu ve sika olmadığını ifade etmiştir. bk. Ukaylî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *Kitâbu’d-Duafâi’l-kebîr*, thk. Abdülmu’tî Emîn Kal’acî, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1984/1404), 1: 182; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl fi nakdi’r-ricâl*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad, Şeyh Âdil Ahmed Abdulmecid, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1995/1416), 2: 133.

³⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-tehzîb*, thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek, (Beyrut: Müessesetu’r-risâle, ts.), 2: 78; Mizzî, Ebû’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbu’l-kemâl fi esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, (Beyrut: Müessesetu’r-risâle, 1994/1415), 5: 32.

³⁹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 1: 237; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbü’l-cerh ve’t-ta’dil*, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1953/1372), 1: 137.

Ebû Hâtım er-Râzî, Nesâî, Fellâs, Müslim ve Dârekutnî ise “متروك” olduğunu söylemişlerdir.⁴⁰ Sözü edilen râvi, hadiste zayıf kabul edilmiş, bazıları hadislerini yazmamışlardır.⁴¹ Buhârî’nin Hasan b. Umâre’dan ta’lîken rivayet ettiği nakledilen ifadede ne istiḥâd ne de söz konusu râviden gelen rivayet kastedilmiştir.⁴² Müslim de mezkûr râviden rivayet etmemiştir.⁴³ Yine yalan söylemekle tenkit edilen Umâre b. Cüveyn (ö. 134/751), Mu’allâ b. Hilâl, Bişr b. Nümeyr gibi râvilerden de Müslim’in rivayet etmediği tespit edilmiştir.⁴⁴ Bu örneklerde görüldüğü gibi Müslim’in *el-Câmi’u’s-sahîh*’inde yalan söylemekle tenkit edilen râvilerin yer almadığı söylenebilir. Zaten bu şekilde tenkit edilmiş bir râvinin *es-Sahîh* isimli bir eserde yer alması düşünülemez.

2.1.2. Fısk (Fısku’r-râvi)

Râvide adâlet sıfatını yok eden ve onun cerhine sebebiyet veren kusurlardan biri olan fısk lügatte “hak yoldan ayrılma, Allah’ın emirlerine itaatsizlik etme”⁴⁵ anlamlarına gelmektedir. İstilahta ise genel olarak râvinin dinen büyük günah sayılan suçları işlemesi veya küçük günahları ısrarla yapmasıdır.⁴⁶ Küçük günahta ısrarın fısk alameti sayılma nedeni, râvinin dinî hassasiyetinin bulunmaması, kötü alışkanlıklarından vazgeçmemesi dolayısıyla daima bir günah işlemesini veya Resûlullah adına yalan söylemesini mümkün kılmasından kaynaklanmaktadır. Böyle bir ihtimal olmasından dolayı râvinin naklettiği hadislere güvenilemeyeceği sonucu doğmuştur. Bu kimseye fâsık denir.⁴⁷

Müslim *Mukaddime*’de fâsığın haberinin kabul edilmeyeceğine Kur’an delâlet ettiği gibi,⁴⁸ münker haber rivayetinin kabul edilmeyeceğine de sünnet delâlet etmiştir demiştir. O da, Resulullah’dan meşhur olarak nakledilen şu eserdir: “Her kim yalan olduğu zannedilen bir sözü benden (olmak üzere) rivayet ederse kendisi de yalancılardan biridir.”⁴⁹ Fâsığın haberinin makbul olmadığına dair, “Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size haber getirirse doğruluğunu iyice araştırın.”⁵⁰ ayeti delil olarak sunulmaktadır. Fâsiklığı açıkça belli bir şahsın adâletini yitireceği hususunda âlimler ittifak etmiştir.⁵¹ Mesela Zehebî’de Nisâburlu müsni⁵² muhaddis Zâhir b.

⁴⁰ İbnü’l-Cevzî, Ebi’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Kitâbu’d-Duafâ ve’l-metrûkin*, thk. Ebü’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, (Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmiyye, 1986/1406), 1: 207.

⁴¹ *İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, et-Tabakâtü’l-kübrâ, (Beyrut: Dâru’l-Sâder, 1968/1388), 6: 347.*

⁴² Buhârî, Menâkıb 27; İbn Hacer, *Hedyu’s-sâri mukaddimetu fethi’l-bâri şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, (Dımeşk: Dâru’l-feyhâ, 2000/1421), 565.

⁴³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2: 263.

⁴⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 4: 158; 21: 235; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7: 361; 10: 216.

⁴⁵ Râzî, *Muhtâr*, 441; İbn Manzûr, *Lisân*, 10: 308; Zebidî, *Tâc*, 26: 303.

⁴⁶ bk. İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu’l-mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve’l-Duafâ ve’l-metrûkin*, thk. Mahmut İbrâhim Zayed, (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1412/1992), 1: 62; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 67.

⁴⁷ bk. Hatîb, *el-Kifâye*, 78-80; İtr, *Menhec*, 81; Fârûk Hammâde, *el-Menhecü’l-İslâmî fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, (Riyad: Dâru’t-taybe, 1997/1418), 169; Emin Âşıkkutlu, “Fısk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 1998), 13: 38-39.

⁴⁸ bk. Hucurât 49/6.

⁴⁹ Müslim, *Mukaddime*, 16.

⁵⁰ Hucurât, 49/6.

⁵¹ Müslim, *Mukaddime*, 1; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, 116.

⁵² Hadisi senedli olarak rivayet eden kimse hakkında kullanılan bir istilâhtır. bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 223.

Tâhir'in namazı ihlâl etmesi sebebiyle fâsık olarak kabul edildiği için birçok hadis hâfızı tarafından rivayetlerinin terk edildiğini nakletmiştir.⁵³ Buna göre Müslim'in fasığın haberini kabul etmediğini söyleyebiliriz. Bu hususu Kur'an ve sünnetten delillerle açıklamaktadır. Ancak pratikte durumun nasıl olduğunu görmemiz açısından ricâl tenkit eserlerinde fısıkla tenkit edilen râvilerin Müslim'in *el-Cami'u's-sahih*'inde yer alıp almadığı burada araştırılması gereken bir husustur. Böylece teorikteki durumun pratiğe yansması da görülmüş olacaktır.

Buhârî, birtakım kötü huyları olan Ya'la b. el-Eşdak⁵⁴ hakkında “لا يكتب حديثه” (hadisi yazılmaz) ifadesini kullanmış⁵⁵ ve mezkûr râviden hem kendisi hem de Müslim rivayet etmemiştir. Bir başka örnekte Abdullah b. Ebû Ca'fer de fâsıklıkla ta'n edilmiştir. Buhârî bu râviyle ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla⁵⁶ birlikte hem kendisi hem de İmam Müslim ondan rivayet etmemiştir.⁵⁷ Yine İbn Hibbân sahâbeden sadece birkaç hadis rivayet eden şair Ferazdak Ebû Firâs et-Temîmî'nin mahremiyeti çiğneyip, namuslu kadınlara iftira ederek fâsıklığının açıkça ortaya çıktığını ifade etmiştir.⁵⁸ Buhârî, cahiliyede hırsızlık yapan Süleyman b. Meyser'e'den de bahsetmektedir.⁵⁹ Tespitlerimize göre Müslim her iki râviden de rivayet etmemiştir. Bu veriler çerçevesinde Müslim'in fısık ile tenkit edilen mezkûr râvilerden rivayet etmediği söylenebilir. Bu bağlamda ayrıca tespit edilebildiği kadarıyla *Kütüb-i sitte* içerisinde iki örnek dışında fâsık olduğu ileri sürülen bir râviye rastlanmadığı da ifade edilmiştir. Yukarıda nakledildiği gibi fâsık olmakla itham edilme, münekkitlerin çoğunluğu tarafından değil de bir münekkit tarafından dile getirilmiştir.⁶⁰

2.1.3. Bid'at (Bid'atu'r-râvi)

Bid'at sahibi olmak da râvinin rivayetini etkileyen adâlet ile ilgili kusurlardan birisidir. Bid'at, dinden olmadığı halde sonradan ortaya çıkan dinî inanç ve uygulama anlamına gelmektedir.⁶¹ Hadis terimi olarak bid'at'u'r-râvi şeklinde kullanılmakta ve hadis rivayet eden kimsenin bid'ata nispet edilmesi ve onun bid'at ehlinen sayılması kastedilmektedir.⁶² Ehli bid'at akli esas alıp nasları te'vil etmek suretiyle Hz. Peygamber'den sonra sünnete aykırı bazı inanç ve davranışları benimseyenler şeklinde tarif edilmiştir.⁶³

⁵³ Zehebî, *Mizân*, 3: 95.

⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, 8: 271-272.

⁵⁵ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, thk. Mahmut İbrahim Zâyed, Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar'âşî, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406), 2: 165.

⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5: 62.

⁵⁷ bk. Mizzî, *Tehzîb*, 14: 387.

⁵⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2: 204.

⁵⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4: 36.

⁶⁰ Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011), 203.

⁶¹ Arapça'da “icat etmek, örneği olmaksızın yapıp ortaya koymak, inşa etmek” anlamlarına gelen “بَدَعَ” kökünden türeyen bid'at “daha önce benzeri bulunmayıp sonradan ortaya çıkan (muhtes) şey” anlamına gelir. bk. İbn Manzûr, *Lisân*, 8: 6; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, 43. Bid'atin hangi manalarda kullanıldığı hakkında bk. Rahmi Yaran, “Bid'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları 1992), 6: 129; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 39; Ahmed Demirci, “Bidatçılık”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Kayseri 1988, 71.

⁶² Ahmet Yücel, *Hadis Usulü*, (İstanbul: İFAV., 2013), 105.

⁶³ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Bid'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 1994), 10: 501; Yaran, “Bid'at”, 6: 131.

Ehl-i Bid'atten Hadis Rivayeti

Râvinin bid'at sahibi olması, rivayetini etkileyen kusurlardan birisidir. Bid'at, sahibini ya küfre ya da fıska götürür.⁶⁴ Bundan dolayı bid'at ile suçlanmak ağır bir ithamdır. Cerh-ta'dîl âlimleri bu nedenle bir râvinin bid'at ehli olup olmaması noktasında dikkatli davranmışlardır.⁶⁵ Küfrü gerektiren bid'at sahibinin rivayeti, ulema tarafından kabul edilmemiştir. Zayıf bir görüşe göre kabul edilir. Bid'atle tekfir olunmayan mübtedi'nin rivayetinin kabulü konusunda ise ihtilaf edilmiştir.⁶⁶ İbn Hibbân da (ö. 354/965) "Bid'atine davet eden bid'atçının rivayetiyle ihticâc bütün imamlarımıza göre kesinlikle caiz değildir. Ben bu konuda ihtilaf olduğumu bilmiyorum." demiştir.⁶⁷ İbn Hacer, bir bid'atle tekfir olunan herkesin rivayetlerinin reddolunamayacağı şeklindeki görüşün isabetli olduğunu belirtmiştir. Çünkü her mezheb, karşıt görüşte olanın mübtedi' (bid'at sahibi) olduğu iddiasında bulunur, onu tekfir eder. Öyle ki bu itham mutlak kabul edilirse tekfir edilmemiş kimse kalmaz.⁶⁸

Müslim'in Ehl-i Bid'at Râviler İle İlgili Metodu

İmam Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde hadisin baştan sona sikadan sikaya muttasıl senedle nakledilmesini, şazlardan ve illetten salim olmasını şart koşmuştur.⁶⁹ Müslim hadisleri üç kısma ayırmıştır: Birincisi, sağlam hafızların aktardıkları hadisler. İkincisi, hafıza ve sağlamlıkta orta halli olan mestur râvilerin hadisleri, üçüncüsü de zayıf ve metrûk râvilerin aktardıkları hadislerdir. Birinci kısımdaki hadisleri verdikten sonra ikinci kısmı oluşturanları sıralamıştır. Üçüncü kısım hadisleriyse kitabına almamıştır.⁷⁰

Hadis imamlarından bir kısmı, kâfir olmayan bir bid'atçının rivayetlerinin makbul olması için ileri sürülen bütün şartları ve sınırlandırmaları gereksiz görerek, sadece üzerinde ittifak edilen adâlet şartlarını taşımalarını yeterli görmüşlerdir. Bu şartı taşımayanların rivayetlerini reddetmişlerdir. Bid'at küfre götürücü olmadığı, râvi de İslam sınırları içerisinde kaldığı, sıdk, itkân, verâ ve takva ile ma'rûf olduğu sürece kendisinden hadis alınır. Buhârî, Müslim ve diğer

⁶⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, 549; Tehânevî, Zafer Ahmed, *Yeni Usul-i Hadis*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, çev. İbrahim Canan, (İzmir: Silm Matbaası, 1982), 215; Ayyâş, İsmâil Kâmil, "Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fî kabûli rivâye menî't-teheme bi'l-bid'ati fi'l-Câmi'i's-sahîh", (Malezya: Câmi'atü'l-Medîneti'l-âlemiyye, 2012/1436), 31-32.

⁶⁵ İbn Hacer, *Nüzhe*, 126-127; Kerîme Sûdânî, *Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fî'r-rivayeti anî'l-mübtedi'âti min hilali'l-Câmi'i's-sahîh*, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1425/2004), 11.

⁶⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 120-124; Dâ'ûr, Müyesser Receb Muhammed *Şuyûhu'l-Buhârî el-mütekellem fihim fi'l-Câmi'i's-sahîh dirâseten nakdiyyeten tahliliyyeten*, (Doktora Tezi, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, 2010), 16; Kerîme Sûdânî, *Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fî'r-rivayeti anî'l-mübtedi'âti min hilali'l-Câmi'i's-sahîh*, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1425/2004), 64. Tebeu't-tâbiîn dönemi münekkitlerinin bu konudaki metodu hakkında detaylı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk İki Asır*, 115-459.

⁶⁷ İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1992/1412), 3: 63-64; a.mlf., *Kitâbu's-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, (Dâiretu'l-me'arifi'l-Osmaniyye, 1973/1393), 6: 140; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, (Ankara: TDV. Yayınları, 1989), 269.

⁶⁸ İbn Hacer, *Nüzhe*, 127; a.mlf., *Hedyu's-sâri*, 549.

⁶⁹ Makdîsî, Ebî'l-Fadl Muhammed b. Tâhir, *Şurâtü'l-eimmeti's-sitte*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1984/1405), 86-88; Mustafa Karataş, *Hadis Rivayet Tarihi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 311.

⁷⁰ Muhammed Ebû Zehv, *Hadîs ve Hadîşçiler*, trc. Selman Başaran-M. Ali Sönmez, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 402; M. Zübeyr Siddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004), 170; Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, (İstanbul: Işık Yayınları, 2013), 1: 38.

bazı muhaddisler bu görüştedirler.⁷¹ Ahmed Naîm (ö. 1872/1934) şöyle demektedir: “Herhalde bir rivayetin medâr-ı kabul veya reddi, râvinin zâbıt ve adl olup olmaması olduğundan duât-ı Havâric’den olan mesela İmrân b. Hittân’ın (ö. 84/703) rivayetini Buhârî, Mürcie rüesasından olan Abdülhamîd b. Abdurrahman el-Himmânî (ö. 202/817) ile Ebû Hasan el-A’rec’in (ö. 117/735) rivayetlerini Buhârî ile Müslim -sikâttan olduklarına bakarak- pekâlâ kabul etmişlerdir. Ancak selef-i sâlihine sebbeden Revâfız’ın rivayetini kabul etmemekte muhaddisin hemen müttefik gibi görünüyorlar.”⁷²

Bu hususta Müslim şöyle demiştir: “Bilmiş ol ki rivayetlerin sahih ile sakimini onları nakledenlerin mutemet olanlarıyla, müttehemlerini birbirinden ayırmayı bilen herkese vacip olanlardan biri de töhmet altında olan aşırı bid’atçilerin rivayetlerinden sakınmaktır.”⁷³

Töhmte altında olan aşırı bid’atçilerin rivayetlerinden sakınmak bab başlığı altında Müslim, Ehl-i hadis ya da çoğuna göre müttehem sayılanların haberlerini tahrir etmekle meşgul olmayacağını ifade etmiştir. Bu kişiler Abdullah b. Misver, Ebû Câfer el-Medâinî, Amr b. Hâlid, Abdulkuddûs eş-Şâmî, Muhammed b. Saîd el-Maslûb, Çıyâs b. İbrâhîm, Süleyman b. Amr, Ebû Dâvûd en-Nehâî ve bunun gibi kimseler olup hadis uydurmak ve haber düzenlemekle itham edilmişlerdir.⁷⁴ Yukarıda sözü edilenlerin hepsi itham edilmiş, terkedilmiş ve herhangi birisiyle uğraşılması gereken bir gruptur. Bunun nedeni de ileri derecede zayıf olmaları ve hadis uydurmakla meşhur olmalarıdır.⁷⁵

Yine *Mukaddime*’de Ehl-i Bid’at ile ilgili şu rivayetler tespit edilmiştir: “Bize Âsım rivayet etti ve şöyle dedi: Biz yetişkin delikanlılar iken Ebu Abdurrahman es-Sülemî’ye geldik. Bize: Ebu’l-Ahvas’tan başka hikayecilerle düşüp kalkmayın! Hele Şakik’ten sakının! derdi. Bu Şakîk Hâricîlerin mezhebinde idi. Ama o Ebû Vâil değildir.”⁷⁶ “Bize Ebu Ğassân Muhammed b. Amr er Râzî rivayet etti. Dedi ki: Cerîr’i şöyle derken işittim: “Câbir b. Yezîd el-Cu’fî ile görüştüm, fakat ondan hadîs yazmadım. (Zira) o rec’ata inanırdı.”⁷⁷

Müslim ilim ehli kimselerin hadis râvileri arasında itham edilenlere dair sözleri ve onların kusurlarına dair verdikleri bu tür haberlerin benzerlerinin çok olduğunu ifade etmiştir. Bunların hepsini zikretmenin kitabı oldukça uzatacağını dile getirmiştir. Fakat bu zikredilenlerin iyice kavranması halinde yeterli olacağını söylemiştir.⁷⁸

İbnü’l-Mübârek, Vekî’ (ö. 197/812), Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî (ö. 303/915) gibi pek çok hadis imamı rivayetlerinde hata galip gelmeyen, hataları hakkında ihtilaf edilmiş kişilerin rivayetlerini mütâbaat ve şevâhid amaçlı rivayet

⁷¹ Abdüssettâr Abdülhamîd el-Kudsî, “Râvinin Adâleti Problemi Açısından Ehl-i Bid’atın Rivayetleri”, *Hadis Araştırmaları*, çev. Salahattin Polat, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 92; Yaran, “Bid’at”, *DİA*, 6: 130-131; Hammâd, Nafiz Hüseyin, “Ruvâtu’s-Sahîhayn el-müttehimûne bi’l-vad’ dirâseten-tevsikiyyeten”, *Mecelletu’s-sırât*, yıl 13, S. 22, 1432/2011, 31.

⁷² Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, 331.

⁷³ Müslim, *Mukaddime*, 1.

⁷⁴ Müslim, *Mukaddime*, 14.

⁷⁵ Hadis uydurmakla itham edilmiştir. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, 5: 195; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5: 169; Nevevî, *Minhâc*, 1: 55.

⁷⁶ Müslim, *Mukaddime*, 22.

⁷⁷ Müslim, *Mukaddime*, 22.

⁷⁸ Müslim, *Mukaddime*, 27.

etmişlerdir. Bu nedenle Buhârî ve Müslim'in râvileri iki kısımda değerlendirilmektedir: Birincisi onların şartına göre sika olup asıl olarak rivayet ettiği râvilerdir. İkinci grup ise zayıf olup mütâbaat ve şâhid olarak rivayet ettiği râvilerdir. Bu rivayetler asıl rivayetleri destekler.⁷⁹ Her ikisinin veya birinin güvenip dayandığı, ama ne sika sayılmış ve ne de kötülenmiş bir râvi sikadır, hadisi de güçlüdür. Her ikisi veya birisi güvenip dayandığı halde hakkında eleştiri de bulunulan râvi ise ya cumhurun sika saymakta olduğu ve hakkında gereksiz biçimde konuşulan birisidir ki bunun hadisi de güçlüdür –veya yetersizliği ve hafıza durumu üzerine yapılan eleştirilerin haklılık payı vardır. Bu durumda da hadisi “sahihin en alt düzeyi” olarak adlandırılabilir hasen derecesinden aşağıya düşmez.⁸⁰

Yapılan bir araştırmada Müslim'in eserinde tahrir ettiği 2248 râvinin 124'ü hakkında bid'at ehlinin olmakla ilgili ithamın zikredildiği tespit edilmiştir. Bunun da % 5.8 oranına tekabül ettiği ki az bir oran olduğu belirtilmektedir. Yarıdan fazla râvi hakkında da bid'at hususunun sabit olmadığı tespit edilmiştir. Bu durumun çeşitli sebepleri olmakla birlikte bir râvi hakkında bid'at ehli olmakla ilgili yapılan tenkit konusunda bir mutabakat olmadığı, yapılan ithamın diğer münekkittler tarafından geçerli sayılmadığı belirtilmiştir. Bazen bu itham zayıf bir rivayete de dayanmış olabilmektedir. Ayrıca bu husustaki tenkidin alanında bir uzman münekkit tarafından yapılmaması da bu durumun sebepleri arasında sayılmaktadır.⁸¹

2.1.4. Cehâlet (Cehâletü'r-râvi)

Sözlükte “cehl” kelimesiyle eş manalı olarak bilgisizlik manasınadır ki ilim karşılığıdır.⁸² Râgıb el-İsfahânî'ye göre cehâlet üç çeşittir: Birincisi nefsin bilgiden hâli olmasıdır. Cehlin asıl manası budur. İkincisi bir şeye olduğundan farklı bir şekilde inanmaktır; üçüncüsü ise bir şeyi yapılması gereken şeyin aksine yapmaktır.⁸³ Cehâlet ya da cehâletü'r-râvi şeklinde kullanılan bu terim, râvinin kim olduğunun ya da cerh-ta'dîline sebep olabilecek bir halinin bilinmediğini ifade eder.⁸⁴

Meçhul (مجهول), hadis öğrenimiyle meşhur olmamış veya âlimler tarafından ilim talebesi olarak tanınmamış ve kendisinden sadece bir râvinin hadis rivayet etmiş olduğu kimsedir. Meçhul râvi zayıf kabul edilir.⁸⁵ Bununla ilgili olarak Yahya b. Maîn, ilim ehlinin kendisinden

⁷⁹ bk. Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî, *en-Nüket 'âlâ mukaddimeti İbnü's-Salâh*, thk. Zeynel'abidin b. Muhammed Belâ Ferîc, (Riyad: Mektebetu advâu's-selef, 1998/1419), 1: 253; İbn Hacer, *en-Nüket 'âlâ kitâbi İbnü's-Salâh*, thk. Rebî b. Hâdî Umeyr, (Riyad: Dâru'r-râye, 1415/1994), 1: 288; İndunisiyyen Hâlid Muhammed Hassûn, *Menhecü'l-İmâmî'l-Buhârî fi'r-rivayeti 'ammen rumiye bi'l-bid'ati ve merviyâtihim fi'l-Câmi'i's-sahih*, Yüksek Lisans Tezi, Mekke: Ümmü'l-Kura, 1424), 170; Hâşim, Mahmûd Ömer, “el-İmâmü'l-Buhârî ve eseruhu fi's-sünne”, y.y., ts., 206.

⁸⁰ Zehebî, *el-Mûkizâ fi ilmi mustalahi'l-hadis*, nşr: Abdulfettâh Ebû Gudde, (Haleb: Mektebetu'l-matbu'ati'l-İslâmiyye, 1405/1984), 79-80.

⁸¹ Meslâtî, Zeyneb bint Faysal Abdullah, *er-Ruâtü'l-müttehimüne bi bid'atin venferade'l-İmâm Müslim bi'r-rivâyati 'anhum fi Sahihihî: Dirâse ve Tahrîc*, (Yüksek Lisans Tezi, Malaya Üniversitesi, Kualâ Lumpur, 2013), 180-181.

⁸² Râzî, *Muhtâr*, 117; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, 143.

⁸³ Râgıb el-İsfahânî, *Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, el-Müfredât fi'ğaribi'l-Kurân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), 102.

⁸⁴ Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 319; İ. Lütfi Çakan, “Cehâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 1993), 7: 219.

⁸⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 88-89; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 112-113; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, 211; Aydın, *Hadis İstılahları*

rivayette bulunmadığı kimseleri meçhul kabul etmiştir. Ona göre Şa'bî ve İbn Sîrîn gibi kişilerin kendisinden rivayette bulunması ile o şahıs ma'rûf olur. Ali b. el-Medî'nî'ye göre hadisi meşhur olmayan ve âlimler arasında yayılmayan râvi meçhuldür.⁸⁶

Meçhul, hadis ıstılahı olarak iki ayrı yerde kullanılır. Bunlardan birincisi gerek kimliği gerekse adâlet durumu bilinmeyen râviler hakkındadır. Zâhir ve bâtın yönünden adâleti meçhul râvinin rivayeti kabul edilmez. İkincisi zâhiren adâlet sahibi oldukları halde batınen adâleti meçhul olanlardır. Bunlara da meçhulu'l-hal veya mestûr adı verilir.⁸⁷

Bu değerlendirmelere göre hadis âlimleri, hadisin sahih olabilmesi için râvilerin adâlet ve zabt yönüyle tanınmasını şart koşmuşlardır. Bu sebeple de ilk dönemlerden itibaren hadislerin, hadis ilmiyle tanınan meşhur râvilerden alınması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu nedenle cehâletü'r-râvi yani râvinin gerek şahsı (kimliği) gerekse hadis rivâyetine ehliyeti itibariyle tanınmaması, rivayetin terk edilmesini gerektiren bir kusur olarak kabul edilmiştir.

Bu bağlamda kullanılan bir diğer tabir de vuhdândır. Kendisinden sadece bir râvinin hadis rivayet ettiği kimseler ya da tek râvileri olan kimselerin rivayet ettikleri hadisler hakkında vuhdân terimi kullanılmıştır.⁸⁸ Sahabe, tabiîn ve sonraki dönemlerde hadis imamlarının farklı bir takım hocaları olmuştur. Hatta bu hadis imamlarından başka kimse o kişilerden rivayet nakletmemiştir. Bu bağlamda kimi sahâbîlerden, sadece çocukları rivayet etmiştir.⁸⁹ İbnü's-Salâh, tek râvisi olan sahâbîlerin hadislerini Buhârî ve Müslim'in tahrir etmesini sahâbîlerin meçhul olmaları ile ilgili hususu ortadan kaldırıp onların adâletini temin ettiği şeklinde değerlendirmiştir.⁹⁰ İbn Hibbân, kendisinden âdil bir kimsenin rivayette bulunduğu meçhûlu'l-aynın cerhi zahir oluncaya kadar, ihticâca ehil olduğuna cevaz vermiştir. Meselâ Müslim'in *Kitâbu'l-münferidat ve'l vuhdân* adlı eserinde râvisi tek olan pek çok sahâbî ismi yer almaktadır. Sahâbîlerin meçhul sayılması rivayeti zedeleyen bir sebep değildir. Zira sahâbenin dindeki adâleti meşhurdur. Bu nedenle sika olup tek râvisi olan sahâbîlerin cehâletü'l-ayn vasıfları kalkmış ve ayrıca rivayette adâlet (sıdk) ile maruf oldukları açığa çıkmış olur.⁹¹

Vuhdân, ricâl ilminin önemli konularındandır. Vuhdân tespiti ile meçhul râviler bilinmiş olur. Vuhdân alanında telif edilen eserlerden dördü günümüze ulaşmıştır. Bununla birlikte kaynaklarda zikredilmesine rağmen günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen eserler de mevcuttur. Bu konuda Müslim'in dışında eserleri elimizde olan Nesâî ve Ezdî'nin de çalışmaları vardır. Ancak Müslim'in söz konusu eseri, ihtiva ettiği râvi sayısı bakımından diğerlerine göre en hacimli olanıdır. Bu konuyla ilgili muasır çalışmalar da yapılmıştır.⁹² Kendilerinden sadece bir râvinin rivayette bulunduğu bazı sahâbî veya tâbiî râvileriyle ilgili

Sözlüğü, 172. Bu konuda ayrıca bk. Muhammed Saîd Havvâ, "er-Râvi'l-mechûl mefhûmûhu, enva'uhu, ahkâmuhu", *Câmi'atu Mûte*, 2001/1422.

⁸⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 88-89; İbn Receb, *Şerhu ilel*, 1: 81-82.

⁸⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 111-112; İbn Hacer, *Nüzhe*, 125-126; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 211-213; Emin Âşıkutlu, "Mestûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV. Yayınları, 2004), 29: 337.

⁸⁸ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 330.

⁸⁹ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 283.

⁹⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 113-114.

⁹¹ Mehmet Ali Sönmez, *İbn Hibbân ve Cerh-Ta'dîl Metodu*, (İstanbul: Umrân Yayınları, ts.), 33; Kandemir, "Müslim b. Haccâc", 32: 94.

⁹² Hatice Nur Dalkılıç, "Müslim'in el-Münferidât ve'l-Vuhdân'ındaki Sahâbîler ve Rivayetleri", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016), 11-24.

olan Müslim'in söz konusu eseri müstakil olarak ve Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sagîr*, Nesâî'nin *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*'u ile birlikte de yayımlanmıştır.⁹³ *El-Münferidât ve'l-vuhdân* adlı eser *el-Efrâd*, *Kitâbu'l-müfred*, *el-Evhâd*, *Men leyse lehu illa râvin vâhid* adlarıyla da zikredilmiştir.⁹⁴

Müslim meçhul râvinin rivayetinin kabul edilmeyeceğini, hadis almakta ihtiyatlı olmanın gerektiği ancak ehil kimselerden alınacağı zayıf kimselerden rivayetin alınmaması gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁵ Örnek olarak “Abdullah'ın arkadaşlarından birisinden dinledim” ifadesinde meçhul bir râvi vardır ve onun rivayetinin delil gösterilmesi sahih değildir. Ama Müslim bunu asli bir rivayet olarak değil mütâbaat olarak zikretmiştir.⁹⁶ Yine cerh-ta'dîl eserlerinde meçhul olmakla tenkit edilen râvilerin Müslim'in *el-Cami'u's-sahîh*'inde yer alıp almadığı araştırılması gereken önemli bir husustur. Örneğin meçhul olarak nitelenen Ahmed b. Âsım el-Belhî (ö. 217/832),⁹⁷ İbrâhim b. Abdurrahman el-Mahzûmî'den (ö. ?),⁹⁸ Üsâme b. Hafs el-Medîni,⁹⁹ Esbât Ebû'l-Yese',¹⁰⁰ gibi râvilerden Müslim'in rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹⁰¹ Genel olarak bakıldığında Ebû Hâtîm'in mezkûr râvileri meçhul olarak tenkit ettiği görülmüştür. Ebû Hâtîm başkalarının tanıdığı ve tevsik ettiği birçok râviyi meçhul olarak değerlendirmiş yani müteşeddîd bir tavır sergilemiştir. Bu sebeple Ebû Hâtîm bir râviyi meçhul olarak değerlendirdiği zaman bu hükmüne bir başka münekkît de muvafakat etmedikçe o kimsenin sika sayılması gerektiği ifade edilmiştir. Aynı durumun İbn Hazm için de geçerli olduğu nakledilmiştir.¹⁰²

Bir başka örnekte ise mestûr lafzıyla değerlendirilen Ebûbekir b. Osman b. Sehl b. Huneyf el-Ensârî'nin hadisini Buhârî ve Müslim tahrir etmişlerdir.¹⁰³ İmâm Mâlik, Abdullah b. Mübârek ve Süfyân es-Sevrî kendisinden rivayet etmişlerdir. Buhârî ve İbn Ebî Hâtîm bu râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁰⁴ İbn Hibbân mezkûr râviyi *es-Sikât*'ta zikretmiş, İbn Hacer de *Takrîb*'de söz konusu râvi hakkında makbul lafzını kullanmıştır.¹⁰⁵ Bu verilere göre Buhârî'nin *el-Cami'u's-sahîh*'te yalnızca iki yerde mestûr râviden rivayet ettiği tespit edilebilmiş, bu iki örnek dışında mestûr râviden rivayetin *Sahîhayn*'da yer almadığı belirtilmiştir.¹⁰⁶

⁹³ Zehebî, *Siyer*, 12: 579; Müslim, *el-Münferidât ve'l-vuhdân*, thk. Abdulgaffâr Süleyman el-Bündârî, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1988); M. Yaşar Kandemir, “Müslim b. Haccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 2006), 32: 93; Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü*, trc. Yusuf Özbek, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 132. Müslim bu eserinde ilk önce erkek râvileri zikrettikten sonra kadın râvilere de yer vermiştir. Bkz. Müslim, *el-Münferidât*, 88.

⁹⁴ Müslim, *el-Münferidât*, 11. (Muhakkikin girişi); Dalkılıç, “Müslim'in el-Münferidât ve'l-Vuhdân'ındaki Sahâbiler ve Rivayetleri”, 13.

⁹⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 1: 84.

⁹⁶ Nevevî, *el-Minhâc*, 1: 117.

⁹⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 2: 66.

⁹⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6: 6.

⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, 1: 95; Zehebî, *Mîzân*, 1: 323.

¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 2: 333.

¹⁰¹ Mizzî, *Tehzîb*, 1: 363; 2: 134; 2: 333; 2: 360.

¹⁰² Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, 252-253; Selman Başaran, “Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Meçhul Olarak Vasıflandırması”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987/2, c. 2, S. 2, 24.

¹⁰³ Buhârî, *Mevâkîtu's-salât* 13; Müslim, *Mesâcid* 34.

¹⁰⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 9: 13; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 9: 343.

¹⁰⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7: 655; İbn Hacer, *Takrîb*, 623.

¹⁰⁶ bk. Kâfî, *Menhec*, 114, 130; Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, 209-210.

SONUÇ

Erken dönem âlimlerinden biri olan Müslim, ricâl ve cerh-ta'dîl gibi hadis ilimlerinde uzmanlaşmış ve bu alanlarda otorite olarak kabul edilmiştir. İmâm Müslim *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eseri ile tanınmış bir âlimdir. Özellikle zikri geçen bu meşhur eserinin *Mukaddime* kısmı hadis ilimleri bağlamında ilk eserlerden biri olarak kabul edilir. Bu bağlamda onun söz konusu edilen eseri dışında *et-Tabakât*, *Kitâbu'l-künâ ve'l-esmâ* ve *el-Münferidât ve'l-vuhdân* adında kitapları vardır. Bu eserler onun ricâl ve cerh-ta'dîl alanında uzman olduğunun bir delilidir.

Âlimler rivayetin kabulü için râvide adâlet ve zabt olmak üzere iki temel vasfın bulunması hususunda ittifak etmişlerdir. Hadis uzmanları adâlet sahibi râvi ile Allah'ın emirlerine uyan, yasaklarından kaçınan, adâlete aykırı davranışlardan uzak duran, kişiliğine zarar verici söz ve davranışlardan sakınan kimselerin kastedildiğini ifade etmişlerdir. Adâletin malum unsurları yanında ona zarar veren bazı kusurlar da bulunmaktadır. Bu kusurlar yalan söylemek, fık, cehâlet ve bid'attır. Müslim *el-Câmi'u's-sahîh*'inin *Mukaddime*'sinde yalan söylemekle tenkit edilen bazı râvilere yer vererek onlardan sakınılması gerektiğini söylemiştir. Kaynaklarda kizb ile tenkit edilen râvilerden Müslim'in rivayet etmediği tespit edilmiştir. Yine Müslim *Mukaddime*'de fâsığın haberinin kabul edilmeyeceğine dair Kur'an'dan delil getirerek konuya yer vermiştir. Cerh-Ta'dîl eserlerinde fık ile tenkit edilen râvilerden de Müslim'in rivayet etmediği belirlenmiştir.

Bid'at konusunda tenkit edilen râvilere gelince râvi eda ve tahammülde tessebbüt ehlinde olduğu takdirde Müslim'e göre bu durum ondan rivayet etmeye engel olmamıştır. Müslim, Ehl-i bid'atten hadis rivayeti konusunda çekimser olmakla birlikte ona göre Ehl-i bid'at olarak değerlendirilen bir fırkaya mensubiyet râvinin rivayetini terk etmeyi gerektiren ağır bir kusur ya da tek başına bir cerh sebebi sayılmamıştır. Müslim, Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen râvilerden genel itibarıyla *el-Câmi'u's-sahîh*'te mütâbaat ve makrûn olarak tahrîc etmiştir. Bazen asıl olarak rivayet etmişse bile onun mütâbaatı vardır. Müslim'in bazı râvileri bid'at ehlinde olmakla tenkit edilmiştir. Yapılan araştırmalara göre bu oranın az olduğu tespit edilmiştir. Yarıdan fazla râvi hakkında da bid'at hususunun sabit olmadığı zikredilmiştir.

Müslim genel itibarıyla meçhul râvilerden rivayet etmemiştir. Çeşitli sebeplerle rivayetini almak zorunda kaldığı râvilerden de asıl olarak değil mütâbaat olarak rivayet etmiştir. Yine meçhul olarak tenkit eden münekkithlerin bu tenkitlerinde tek başına kaldıkları, diğer münekkithlerin bu tenkide katılmadıkları görülmüştür.

KAYNAKÇA

A'zamî, M. Mustafa. *Menhecu'n-nakd 'inde'l-muhaddisîn neş'etuhu ve Târîhuhu*. Riyad: Mektebetu'l-kevser, 1990/1410.

Âşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkidi: Cerh ve Ta'dîl İlmi*. İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 1997.

_____. "Cerh ve Ta'dîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7: 394-401. İstanbul: TDV. Yayınları, 1993.

_____. "Fık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13: 38-39. İstanbul: TDV. Yayınları, 1998.

_____. "Kizb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26: 126-128. Ankara: TDV. Yayınları, 2002.

_____. “Mestûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29: 337-338. Ankara: TDV. Yayınları, 2004.

Başaran, Selman. “Tirmizî ve İbn Mâce’yi İbn Hazm’ın Mechul Olarak Vasıflandırması”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987/2, c. 2, S. 2.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu’fî. *Kitâbu’t-Târîhi’l-kebîr*. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, ts.

_____. *el-Câmi’u’l-müsnedi’s-sahîhi’l-muhtasar min umûri Resûlillâhi sallallahü ‘aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Şu’ayb Arnaût vd., Beyrut: er-Risâletu’l-âlemiyye, 1432/2011.

_____. *et-Târîhu’s-sağîr*. thk. Mahmut İbrahim Zâyed, Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar’âşî, Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1986/1406.

_____. *Kitâbu’d-Duafâi’s-sağîr*. (Nesâî’nin *ed-Duafâ’ı* s ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1986/1406.

Çakan, İ. Lütfî. *Hadis Usulü*. İstanbul: İFAV. Yayınları, 2009.

_____. “Cehâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7: 219. İstanbul: TDV. Yayınları, 1993.

Davudoğlu, Ahmed. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: Işık Yayınları, 2013.

Ebû Zehv, Muhammed. *Hadîs ve Hadîşçiler*. trc. Selman Başaran-M. Ali Sönmez, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.

Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: İSAM. Yayınları, 2012.

Hammâde, Fârûk. *el-Menhecu’l-İslâmî fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*. Riyad: Dâru’t-taybe, 1997/1418.

Hammâd, Nafiz Hüseyin. “Ruvâtu’s-Sahîhayn el-müttehimûne bi’l-vad’ dirâseten-tevsîkiyyeten”. *Mecelletu’s-sırât*, yıl 13, S. 22, 1432/2011.

Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.

Hassûn, İndunisiyyen Hâlid Muhammed. *Menhecu’l-İmâmî’l-Buhârî fi’r-rivayeti ‘ammen rumiye bi’l-bid’ati ve merviyâtihim fi’l-Câmi’i’s-sahîh*. Yüksek Lisans Tezi, Mekke: Ümmü’l-Kura, 1424.

Hâşim, Mahmûd Ömer. “el-İmâmû’l-Buhârî ve eseruhu fi’s-sünne”. y.y., ts.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fi’l-ilmî’r-rivâye*. thk. Zekeriyya Umeyrât, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2012/1433.

Havvâ, Muhammed Saîd. “er-Râvi’l-mechûl mefhûmûhu, enva’uhu, ahkâmuhu”. *Câmi’atu Mûte*, 2001/1422.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fi’l-duafâi’r-ricâl*. thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru’l-fikr, 1984/1404.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Kitâbu’l-cerh ve’t-ta’dîl*. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1953/1372.

İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetu’n-nazar fi’l-tavdîhi nuhbeti’l-fiker fi’l-mustalahi ehli’l-eser*. thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-vataniyye, 2001/1422.

_____. *en-Nüket âlâ kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Rebî b. Hâdî Umeyr, Riyad: Dâru'r-râye, 1415/1994.

_____. *Hedyu's-sâri mukaddimetu fethi'l-bâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Dımeşk: Dâru'l-feyhâ, 2000/1421.

_____. *Tehzîbu't-tehzîb*. thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, ts.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmut İbrâhim Zayed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1412/1992.

_____. *Kitâbu's-sikât*. thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, Dâiretu'l-me'arifi'l-Osmaniyye, 1973/1393.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfrikî. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru-sadr, ts.

İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Şerhu ileli't-Tirmizî*. thk. Nûreddîn İtr, Dâru'l-melâh, ts.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru-Sâder, 1968/1388.

İbnü'l-Cevzî, Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkin*. thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1986/1406.

İbnü's-Salâh Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetu İbnü's-Salâh*. thk. Nûreddîn İtr, Dımeşk: Dâru'l-fikr, 2012/1433.

İbrahim Mustafa vd. *el-Mu'cemu'l-vasît*. İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ts.

İzmirli İsmâil Hakkı. *Hadis Tarihi*. Tenkitli Neşir: İbrahim Hatiboğlu, İstanbul: Darulhadis, 2002.

Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *el-İlmâ' ila ma'rifeti usuli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2009.

Karahan, Abdullah. *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*. Bursa: Sır Yayıncılık, 2005.

Keleş, Ahmet. *Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri*. Ankara: Fecr yayınları, 2017.

Kerîme Sûdânî. *Menhecu'l-İmâmî'l-Buhârî fi'r-rivayeti ani'l-mübtedi'âti min hilali'l-Câmi'i's-sahîh*. Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1425/2004.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *Hadis Literatürü*. trc. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: TDV. Yayınları, 2011.

_____. *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV. Yayınları, 1989.

Kudsî, Abdüsettar Abdülhamîd. "Râvinin Adâleti Problemi Açısından Ehl-i Bid'atın Rivayetleri". *Hadis Araştırmaları*, çev. Salahattin Polat, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Küçük, Raşit. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23: 154-159. İstanbul: TDV. Yayınları, 2001.

Makdîsî, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Tâhir. *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1984/1405.

Mervezî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu'ayb el-Arnaût-Âdil Mürşid, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1995/1416.

Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'rricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1994/1415.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010/1430.

_____. *el-Münferidât ve'l-vuhdân*. thk. Abdulgaffâr Süleyman el-Bündârî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1988.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb. *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*. (Buhârî'nin *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr'i* ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc şerhu Sahîh'i Müslim b. Haccâc*. Mısır: el-Matba'atu'l-Mısıriyye, 1929/1347.

_____. *el-Ezkâr ev hilyetu'l-ebrâr ve şî'aru'l-ahbâr*. thk. Abdulkadir el-Arnâvut, (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2013/1434.

_____. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-Beşîri'n-nezîr*. thk. Muhammed Osman, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.

Öz, Mustafa. "Gâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13: 333-337. İstanbul: TDV. Yayınları, 1996.

Özağar, Mehmet Emin. *Hadis İlmine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2009.

Özsoy, Abdulvahap. *Hadis Tenkidî*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.

Polat, Selahattin. "Din, Vahiy ve Peygamberlik Işığında Hadis ve Sünnetin Mahiyeti". *İslamın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri*, Ankara: TDV. Yayınları, 2008.

Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kurân*. thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.

Râmihürmüzî Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî. *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-va'î*. thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Kahire: Dâru'l-fikr, 1984/1404.

Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir er-Râzî. *Muhtârû's-sihâh*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2014/1435.

Sandıkçı, S. Kemal. *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*. Ankara: DİB. Yayınları, 1991.

Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. "el-Mütekellimûn fî'r-ricâl". *Erbe'u resâil*, haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebü'l-matbû'atî'l-İslâmiyye, 1990/1410.

Sıddıkî, M. Zübeyr. *Hadis Edebiyatı Tarihi*. çev. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004.

Sönmez, Mehmet Ali. *İbn Hibbân ve Cerh-Ta'dîl Metodu*. İstanbul: Umrân Yayınları, ts.

- Süyûtî, Celâlüddîn. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Tâkrîbi'n-Nevevî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, ts.
- Şahyar, Ataullah. "Bid'at Ehinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dîle Etkisi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, c. 12, S. 24.
- Şahyar, Ayşe Esra Ağırakça. *Zayıf Hadis Rivayeti*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Tehânevî, Zafer Ahmed. *Yeni Usul-i Hadis*. thk. Abdulfettah Ebû Gudde, çev. İbrahim Canan, İzmir: Silm Matbaası, 1982.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. haz. Muhammed Nâsîrüddîn el-Elbânî, Riyad: el-Mektebetu'l-me'arif, ts.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: İFAV. Yayınları, 2015.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV. Yayınları, 2018.
- _____. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: TDV. Yayınları, 1996.
- _____. *İmâm Buhârî*. Ankara: TDV. Yayınları, 2005.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *Kitâbu'd-Duaî'l-kebîr*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1984/1404.
- Yaran, Rahmi. "Bid'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV. Yayınları 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Bid'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV. Yayınları, 1994.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usulü*. İstanbul: İFAV., 2013.
- _____. "Cehâletü'r-râvî ve İlgili Terimler". *İLAM. Araştırma Dergisi*, c. I, S. 2, Temmuz-Aralık 1996.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Abdülkerîm el-Azbâvî, Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî, 1965/1385.
- Zebîdî, Zeynuddin Ahmed bin Ahmed Abdillatif. *Sahih'i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. trc. Ahmed Naim, Ankara: DİB. Yayınları, 1987.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'u resâil*. haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebü'l-matbû'atî'l-İslâmiyye, 1990/1410.
- _____. *el-Mûkizâ fi ilmi mustalahi'l-hadîs*. nşr: Abdulfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebetu'l-matbu'atî'l-İslâmiyye, 1405/1984.
- _____. *Kitâbu tezkireti'l-huffâz*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1954/1374.
- _____. *Mîzânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad, Şeyh Âdil Ahmed Abdumecid, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1995/1416.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *en-Nüket 'âlâ mukaddimeti İbnü's-Salâh*. thk. Zeynel'abidîn b. Muhammed Belâ Ferîc, Riyad: Mektebetu advâu's-selef, 1998/1419.